

Aegidius Tschudi en ina reediziun critica

In Puschlavin ed in gimnasi en Vuclina

DA GUIIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Il geograf ed istoricher Aegidius Tschudi (1505–1572), naschi a Glaruna, ha scrit t. a. «Die uralt wahrhaftig Alpisch Rhetia», stampà 1538 tar Johannes Bebel a Basilea.** Il medem onn è cumparida la traducziun latina, elavurada da Sebastian Münster (1488–1552), intitulada «De prisca ac vera alpina Rhaetia» e stampada tar Michael Isengrind a Basilea. «Sco politicher ed istoriograf è T[schudi] anc adina ina 'figura centrala per la perscrutaziun dal passà grischun' (Sebastian Grüniger)» (1). Il 2013 a Puschlav è cumparida ina traducziun taliana cun reediziun critica da l'ovra latina, edida da Maria Rosa Zizzi ed Andrea Paganini, stampada da Menghini e publighada da «L'ora d'oro», chasa editura da Paganini sez (2).

In volum cun tschintg prefaziuns

Las tschintg prefaziuns infurman davart quel nov cudesch. L'istoricher Paolo Ostinelli (Universitad da Turitg) punctuescha: «Tschudi concentrescha ses interess sin las atgnadads geograficas, ils schabetgs istorics ed aspects ch'ins po numnar etnografics, perfin ils tratgs linguistics da las populaziuns (...). Las valladas alpinas meritan l'attenziun perquai che lur pievels stgaffesch an atgnas furmas d'organisaziun. La 'Rezia' da Tschudi na sa restrenscha dal rest ni als cunfins politics da las Trais Lias, ni a la dimensiun da la diocesa da Cuira (...). El schlargia sias observaziuns (...) da la Savoia al Tirol e dal Lai da Constanza a la Lombardia (...). Ins ha agiunt a la 'Rezia' ina chartina geografica da la confederaziun (...) diseggnada da Tschudi» (pp. 8–9). I suonda la prefaziun da Guido Scaramellini, il renumà istoricher da Clavena: «La charta geografica ed il text èn il fretg

da studis attents e vasts (...) sco era da viadis persunals da l'autur (...). Ordvart meritaivla è la lavur da traducziun prestada durant in onn da scola d'ina classa da latin en il gimnasi da Sunder, sut la guida erudita da lur magistra Maria Rosa Zizzi (...). Gimnasiastas e gimnasiasts èn pia s'appropriads (...) da lur atgnas ragischs en il vast context da las Alps, superond ils actuals cunfins politics e schlargiond lur orizzonts culturals» (pp. 11–12).

Noss pajais e nossa istorgia

Rectura Maria Grazia Carnazzola ha relevà oravant tut «l'enragischaziun da la scola en il territori (...) e las preziasas contribuziuns d'Andrea Paganini cunzunt davart la toponimia» (p. 13). Era la «Banca Popolare di Sondrio» fa endament «ils bunamain trais tschientaners da cuminanza tranter las valladas da l'Adda e da la Mera e la republica da las Trais Lias (...) e la superaziun dals cunfins tras la publicaziun cuminaivla dal cudesch nov» (p. 14). L'editura e l'editar dal volum punctueschan ils gronds meritis da Tschudi: «Il 1524 ha l'explorà ina gronda part da l'artg alpin: Grischun, Vallais, Uri, Val d'Aosta euv. Ins sa ch'el ha traversà il Grond Son Bernard, il Furca, il Gottard, il Pass dal Spleia, il Pass dal Set euv. (...). El inserscha patratgs davart las midadas dal linguatg, la transiziun da l'oralitad a la furma scritta, la retirada dal rumantsch e l'avanzada dal tudestg (...). Nus essan sa fidads cunzunt dal text latin; per sclerir bleras passaschas avain nus però fatg diever era da l'original tudestg. Igl è stà ina gronda sfida d'identifitgar ils nundumbraivels toponims, ma bunamain adina avain nus pudì resolver l'engiavinera (...). Nus avain lura manegià ch'i saja opportun d'enritgir il cudesch cun in register da toponims (...). Speranza gida questa publi-

Il geograf ed istoricher glarunais Aegidius Tschudi (1505–1572).

caziun a promover la savida, il studi e la discussiun davart noss pajais e nossa istorgia (...). Grazia fitg a las gimnasiastas ed als gimnasiasts da la terza classa A che han gidà a translata» (pp. 16 e 18–19); la prefaziun enumerescha deschedotg num.

«Pertge ch'ins na po betg scriver rumantsch»

Cur ch'ins ha stampà l'original tudestg e la versiun latina da la «Rezia» na devi anc naging cudesch stampà per rumantsch. Il «Nouf sainc Testamaint» da Giachem Bifrun (1506–1572) han ins squitschà pir il 1560. Tschudi scriva: «En ils davos 150 onns ha il rumantsch plaun a plaun pers terren, entant ch'il tudestg sa fa valair di per di» (p. 33). Quai ha lura cunfermà Duri Chiampel (1510–1583) en sias ovras latinas. Il segund chapitel da Tschudi è intitulà: «Quare Rhaetica lingua scribi non

poßit» (p. 199). La resposta dat el immediat: «La lingua retica è uschè confusa e greva ch'ins na po betg la scriver; (...) ins fa oz stim da scriver tudestg» (p. 34). En ses 12avel chapitel scriva Tschudi: «Antruras discurriv'ins retic en l'entira diocesa da Cuira; da quai dattan perditga (...) bunamain tut ils num da culms, da funs, da prada, da flums, da crests euv.» (p. 74). Il 14avel rapporta davart las Trais Lias, lur «communitates» e las linguas da questas. L'emprima, la Chadé («Liga (...) Curien-sis ecclesiae», p. 230), cumpigliava deschnov «communitates»; germanofonas eran quella da Cuira e quella dals Quatter Vitgs, tschellas eran rumantschas. Era la Lia Sura dumbrava deschnov «communitates»; sis eran gualsras, numnadamain Sursaissa, Valragn, Stussavgia, Tenna, Tschuepogna e Val, tschellas eran rumantschas. La terza lia cumpiglia «diesch dretgiras» (p. 82); bilinguas eran quellas da Tavau, Claustra, Gianatsch ed Aschera, rumantschas quellas da Curvalda, Alva-gni, S. Peder e Pralung, germanofonas quellas da Malans e Maiavilla. Lezzas communitads u dretgiras correspundevan per gronda part als circuls u circuits dal chantun Grischun abolids cun Bumaun 2016; lur dispariziun ha mess fin ad unitads territorialas che vivevan gia en il temp da Tschudi.

L'intschess descrit da l'autur

La Rezia da Tschudi cumpigliava pia l'entir intschess da noss Grischun, danor Tarasp austriac ed il signuradi da Lantsch Sut, ma cun «terras situadas da tschella vart da las Alps, encunter l'Italia» (p. 83): La Vuclina, Clavenna, Plür e las «tre pieve» («trais plaivs») sper il Lai da Com. La Chadé da Tschudi cumpigliava er ina gronda part dal Vnuost, oz en il Tirol dal sid, cun la dretgira da Damal e quella da

Goldrain (oz fracziun da Latsch). L'autur menziuna pliras curiositads linguisticas; i suonda insaquants exempels: «La populaziun dal Vallais Sura, en in vast intschess enfin a Visp (...) ed a la funtauna dal Rodan, mantegna anc adina la lingua dals babuns (...) tudestgs, malgrà ils culms fitg auts che la separan da tschels Germans» (p. 169). «En la Val d'Ossola/Eschental, a Formazza/Pomat (...) ed en ina part da la Val Antigorio discurra la gliud tudestg [gualser], sco dal rest en ina vischnanca da la Val Maggia [Bosco-Gurin/TI] (...) ed a Ornavasso, betg lunsch davent dal Lago Maggiore» (p. 171). Il davos chapitel da Tschudi deditgescha schizunt insaquantas lingias al Vad, gist conquistà da Berna: «Il Vad (...) entschaiva a Versoix e s'extenda lung il Lai da Genevra enfin al Vallais; da là fa'l ina storta vers il Lai da Neuchâtel» (p. 179). L'autur ha pia descrit intschess alpins e prealpins cun ils egl's attents d'in Svizzer aleman dal 16avel tschientaner. L'editura, l'editar e la gruppa da traducziun han prestà ina lavur da benedictins per pussibilitar a la populaziun retica d'acceder a l'ovra pioniera d'in geograf e cartograf avant bunamain tschintg tschientaners. Gia il vast register da toponims ch'i han sez elavurà (pp. 325–332) dat in'idea da lur fadia e dal success cuntanschì. Ins po cumparegliar il text latin da la renaschientscha cun la versiun taliana dal 21avel tschientaner. Lezza publicaziun nova merita l'attenziun da tgi che chapescha talian ed ha gugent la patria grischuna e retica.

1. Adolf Collenberg en: *Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz (HLS), Lexicon Istorico Retic, tom 2. Cuira (Desertina), ISBN 978-3-85637-391-7) 2012, p. 486, chavazzin «Tschudi».*
2. Maria Rosa Zizzi ed Andrea Paganini (ed.), *Egidio Tschudi: La Rezia. Puschlav (L'ora d'oro, ISBN 978-88-904405-7-1) 2015.*